

Dankbetuiging

Veel mensen hebben geholpen bij het schrijven van dit boek, sommigen zonder dat ze zich daar altijd van bewust waren. Bijzondere dank gaat echter uit naar Joscelyn Godwin, wiens conversatie en inzicht een groot deel ervan mede hebben beziel. James Hamilton was een grote steun bij het onderzoek, en Robert Boerth en de faculteit en staf van de Trinity Preparatory School in Orlando waren een geschenk uit de hemel toen ik in Florida gestrand was vanwege een vulkaanuitbarsting in IJsland. Hun edelmoedigheid stelde me in staat op mijn gemak op de valreep nog wat laatste veranderingen aan te brengen. Ik wil ook Colin Wilson bedanken, wiens werk nog altijd de belangrijkste invloed op het mijne is. Mijn dank gaat ook uit naar de staf van de British Library en de bibliotheek van de Theosophical Society in Londen, zonder wie onderzoek voor het boek moeilijker zou zijn geweest, en naar Christopher Moore van Floris Books wegens zijn enthousiasme voor het idee. Zoals altijd gaat mijn dank uit naar mijn zoons, Joshua en Max, en hun moeder Ruth, die de dagen waarop ik verdiept was in hermetische kennis verlevendigden met hun zonnige vrolijkheid.

Inleiding: De hermetische zoektocht

In 1463 bereidde Marsilio Ficino, secretaris van de grote Florentijnse politieke intrigant Cosimo de' Medici, zich voor om de volledige werken van de goddelijke Plato uit het Grieks in het Latijn te vertalen, toen zijn beschermheer hem vroeg die opzij te leggen en zijn aandacht op iets anders te richten. Dat Cosimo zo'n verzoek deed was verrassend. Nog maar kort geleden had de grote beschermheer van kunst en wetenschap Ficino gevraagd Plato te vertalen opdat hij het volledige werk van de filosoof kon lezen voordat hij zou sterven. Cosimo, een zeer oude man voor die tijd (hij was 74), wist naar alle waarschijnlijkheid dat hij niet lang meer te leven had, maar als hij het verlangen had alles van Plato te lezen – een aanzienlijke opgave, zelfs voor iemand met nog een heel leven voor zich – moet hij beslist hebben geweten dat Ficino van de taak ontslaan dit onmogelijk zou maken. Dat hij Plato's werken bezat en ze kon laten vertalen was puur geluk; ze waren alleen ter beschikking gekomen door de grillen van de geschiedenis. De dreiging van de Turken had veel christelijke geleerden ertoe gebracht Constantinopel (het tegenwoordige Istanbul), hoofdstad van het Byzantijnse Rijk en het tweede Rome, te verlaten en naar het Westen te gaan. De stad viel in 1453 in handen van de Ottomanen en de intelligentsia nam zoveel mogelijk mee uit bibliotheken en vluchtte om aan de islamitische intolerantie te ontsnappen. Door deze exodus kwam Plato's werk in Ficino's gretige handen en ontstond een taak die het hem ook weer uit handen sloeg.

Leonardo de Pistoia, een monnik die voor Cosimo werkte als agent en alle interessante geleerde werken die hij tegenkwam aankocht, ontdekte in Macedonië iets waarvan hij zeker wist dat zijn baas het naar waarde zou schatten. Het was een vrijwel volledige editie van een verzameling teksten waarvan men het bestaan vermoedde, maar die sinds de late oudheid en het begin van de vroege middeleeuwen voor het Westen verloren was ge-

gaan. De schrijver ervan was een figuur van enorme faam, een van de grote wijzen uit het verleden, misschien wel de grootste, een magiër, filosoof en leraar die volgens velen vóór de zondvloed had geleefd en wiens leringen de grondslag vormden van een eeuwenlange belangrijke traditie van wijsheid – een wijsheid waarvan Plato, Cosimo's favoriet, zelf kennis had genomen. Cosimo's hunkering naar ideeën, naar filosofie en naar de intellectuele schatten uit het verleden had hem ertoe gebracht zijn agenten naar heinde en verre te sturen om te zoeken naar verloren kennis, en ze waren met veel wonderbaarlijks teruggekomen. De Pistoia moet echter hebben geweten dat hij een grote slag had geslagen. Plato en zijn leerlingen waren beslist niet te versmaden, maar wat hij hier had was iets bijzonders. Cosimo zou tevreden zijn. Het werk dat De Pistoia uit het land van Alexander de Grote had meegebracht naar Florence was het *Corpus Hermeticum*, en de schrijver ervan was, afhankelijk van de bronnen, een god, een magiër of iets ertussenin: de legendarische Hermes Trismegistus, de 'driewerf-grote Hermes'.

Het is geen wonder dat Cosimo Ficino opdroeg Plato opzij te leggen en hiermee aan het werk te gaan, en geen wonder dat Ficino onmiddellijk instemde. Ze wisten beiden van de kerkvaders, van Lactantius en Augustinus, dat Hermes Trismegistus veel, veel vroeger leefde dan Plato, en dat de hunkering naar de wijsheid van het verleden, naar de oorsprong en bron der dingen, die de tijd die we de renaissance noemen kenmerkt, eiste dat hij voorrang kreeg. Cosimo en Ficino wisten dat Hermes Trismegistus de schepper was van de *prisca theologia*, die 'eeuwige filosofie' waarin beiden zich graag wilden verdiepen, en nu hadden ze de echte woorden van de Grote Leraar in handen. Het was dus volkomen logisch dat Cosimo, alvorens Plato te lezen, Hermes zou lezen. Dat deed hij, en kort daarna, in 1464, stierf hij. Pas na die gebeurtenis hervatte Ficino het vertalen van Plato.

Hermetische sporen

Zoals de historica Frances Yates, die dit verhaal vertelt, opmerkte, is de situatie 'buitengewoon'.¹ Daar lag Plato, vergeleken met wie, zoals de filosoof Alfred North Whitehead zei, alle latere westerse filosofie louter een voetnoot is, klaar om vertaald te worden, en op de valreep wordt hij opzijgelegd om plaats te maken voor *wie?* Hermes Trismegistus?

Hoewel het cachet van een filosoof tegenwoordig niet echt meer is wat het ooit was, zouden de meeste mensen, als hun werd gevraagd er een te noemen, met minstens één naam op de proppen komen: Plato, of Socrates,

die ze via Plato zouden kennen. Maar vraag iemand of hij of zij weet wie Hermes Trismegistus is, en je zult zeer waarschijnlijk *wie?* en een hoofdschudden als antwoord krijgen, tenzij je toevallig een onderzoeker van de westerse esoterie uitkiest. Een half millennium lang was dit echter niet zo. In de late oudheid, gedurende de hele middeleeuwen, tijdens de renaissance en tot aan het begin van de moderne tijd was Hermes Trismegistus een naam die tot de verbeelding sprak en die letterlijk op één lijn werd gesteld met niet alleen Plato, maar ook Mozes en in sommige gevallen Jezus Christus. Tegenwoordig hebben de meeste mensen misschien enige notie van de Griekse god Hermes, en een vaag idee van een figuur met gevleugelde sandalen en een komische helm die heel hard kon lopen – een eigenschap van zijn Romeinse equivalent Mercurius – en een boodschapper van de goden was. Als het een Amerikaan van een zekere leeftijd betreft herinnert die zich misschien het ‘mercuriusdubbeltje’, een munt van tien dollarcent die in 1945 uit de roulatie is genomen.² Sommigen denken misschien aan het logo van een keten van bloemisten, een gevleugelde Mercurius die snel een boeket bezorgt. En een opmerkelijke enkeling neemt er wellicht nota van dat Hermes/Mercurius vaak over banken waakt; aangezien hij de god van kooplieden is (en van dieven, wat sommigen ironisch genoeg toepasselijk achten) valt dat te begrijpen. Maar deze paar kruimels van iconografische betekenis zijn een armzalige erfenis voor een gestalte die ooit enorm respect afdwong onder filosofen, theologen en zelfs wetenschappers. En de bijnaam ‘Trismegistus’ of ‘driewerf-grote’, die de schrijver van het *Corpus Hermeticum* karakteriseerde, zou de meeste mensen tegenwoordig een raadsel zijn. ‘Groot, groot, groot’, zeg je? Is dat niet een beetje overdreven?

Cosimo vond van niet, evenmin als Ficino, en evenmin als de velen die diens vertalingen van deze vreemde, mystieke geschriften lazen. In 1471 voor het eerst gedrukt, waren ze tegen het einde van de volgende eeuw aan de zestiende editie toe, en verschenen ze in veel vertalingen en in veel andere collecties. Hoewel algemeen wordt aangenomen dat de renaissance werd gevoed door de herontdekking van de kennis en literatuur van de ouden, van Plato en zijn school, is minder bekend hoeveel invloed het *Corpus Hermeticum* had op een van de belangrijkste momenten tijdens de ontwikkeling van het westerse bewustzijn. De man die hiervoor verantwoordelijk was, naar het schijnt, was de Byzantijnse neoplatonische filosoof George Gemistos Plethon. Plethon had Zarathoestra, de Chaldeeuwse orakels en astrologie bestudeerd, en toen hij in Florence was tijdens het Concilie van Ferrara-Florence (1438-1445) – de mislukte poging om de

breuk tussen de katholieke en de orthodoxe kerk te herstellen – onder-richtte hij Cosimo en diens kring over wat hij de ‘oertheologie’ noemde, de openbaring die de mensheid aan het begin der tijden geschonken was, en de essentie van de grote godsdiensten van de wereld. De redevoeringen van Plethon over Plato en diens Alexandrijnse volgelingen, Plotinus, Porfyrius, Proclus en Iamblichus, maakten zoveel indruk op Cosimo en zijn vrienden dat ze hem als de ‘tweede Plato’ bestempelden. Een misschien nog groter eerbetoon aan de inspiratie van Plethon was Cosimo’s wens om een nieuwe Platonische Academie op te richten, wat hij in 1462 deed, met Ficino aan het hoofd. De oorspronkelijke Academie was in 387 v.Chr. opgericht maar tegen de 1e eeuw n.Chr. langzaam aan haar einde gekomen, en een in 410 heropgerichte Academie werd een centrum voor neoplatonische studie tot ze in 524 door Justinianus I werd gesloten. Nu, bijna een millennium later, was Cosimo’s hartstocht voor Plato verantwoordelijk voor een filosofische gespreksgroep waarvan de leden renaissancistische figuren waren, zoals Pico della Mirandola en Michelangelo Buonarroti, wier denkbelden de grote culturele beweging achter het ontstaan van het humanisme en de moderne wereld zouden bezielen.

Had Gemistos Plethon naar Plato gekeken voor wijsheid en inzicht, Plato zelf had naar Hermes Trismegistus gekeken. En ook anderen hadden dat gedaan. Als de legenden over Hermes Trismegistus op waarheid berustten, had sinds mensenheugenis vrijwel elke wijze en mysticus de drierwef-grote als bron van wijsheid beschouwd. Toch is hij tegenwoordig zo goed als onbekend. Een vage echo van zijn invloed klinkt nog wanneer we spreken van ‘hermetisch gesloten’ flessen, een taalgebruik dat is overgebleven uit de tijd dat de alchemie, waarvan Hermes Trismegistus als grondlegger werd beschouwd, serieus werd genomen. Dat lijkt weinig bijval voor iemand voor wie zelfs Plato op de achtergrond moest treden.

Hermes Trismegistus en het *Corpus Hermeticum*

Wie is Hermes Trismegistus en wat is het *Corpus Hermeticum*? De tweede vraag is iets gemakkelijker te beantwoorden dan de eerste. Het *Corpus Hermeticum* is een verzameling geschriften van mystieke, filosofische en inwijdende aard, waarvan men gelooft dat ze onderdeel zijn van een veel grotere verzameling werken, gewoonlijk aangeduid als de *Hermetica*, die worden toegeschreven aan Hermes Trismegistus, vandaar hun naam, maar die met zekerheid in de loop van vele jaren door verschillende schrijvers zijn geschreven. Het merendeel ervan is verloren gegaan, maar uit sporadische

verwijzingen kunnen we opmaken dat er veel meer hermetische werken hebben bestaan dan alleen die waarvan we tegenwoordig exemplaren bezitten. De 2e-eeuwse theoloog Clementius van Alexandrië heeft het bijvoorbeld over tweeënveertig boeken van Hermes, en een 4e-eeuwse klerk, die een hermetisch geschrift kopieerde dat later werd gevonden tussen de beroemde Gnostische Evangeliën van de Nag-Hammadi-collectie, verontschuldigde zich dat hij niet meer hermetische werken had opgenomen, waarbij hij de omissie rechtvaardigde door te zeggen dat ze ‘talrijk’ waren. Dit zou een excuus voor luiheid kunnen zijn of kunnen duiden op het besef dat de werken al bekend waren. De verzameling zelf die Ficino in handen kreeg was onvolledig, en bevatte slechts veertien van de vijftien geschriften waaruit het corpus bestond. Dat was zeer waarschijnlijk samengesteld door een Byzantijnse geleerde, ergens in de 10e of 11e eeuw; vóór die tijd wordt er althans geen gewag gemaakt van het *Corpus Hermeticum* als specifieke verzameling, en de 11e-eeuwse Byzantijnse platonist Michael Psellus is de eerste die de werken als zodanig betitelt. Dat wil zeggen dat de geschriften die Marsilio Ficino bereikten naar alle waarschijnlijkheid oorspronkelijk niet waren verzameld in de vorm waarin hij ze ontving.

Sommige werken die onderdeel zijn van het *Corpus Hermeticum* waren echter al vóór Psellus bekend. De 3e-eeuwse Grieks-Egyptische alchemist Zosimus van Panopolis (over wie de psycholoog C.G. Jung een beroemd werkcollege gaf) noemt er twee, en omstreeks 500 n.Chr. gaf Johannes Stobaeus in Macedonië een bloemlezing van hermetische geschriften uit met daarin fragmenten uit het *Corpus Hermeticum*. Een ander werk dat deel uitmaakt van de *Hermetica* is de *Asclepius* (een gesprek tussen Hermes Trismegistus en zijn leerling Asclepius) waarvan het Griekse origineel verloren was gegaan, maar een Latijnse vertaling – onjuist toegeschreven aan Apuleius, de schrijver van *Metamorphoses* – algemeen bekend was tijdens de middeleeuwen. Het kwam zelfs door de *Asclepius* dat Ficino en anderen in de kring van Cosimo de’ Medici op de hoogte raakten van de betekenis van Hermes Trismegistus. Maar terwijl de teksten van het *Corpus Hermeticum* mystiek en op een filosofische manier godvruchtig van aard zijn, is de *Asclepius* wat sensationeler. Daarin wordt onder meer gesproken over Egyptische magie, en wordt somber de ondergang van de oude Egyptische religie en het verval tot barbaarsheid voorspeld.

Er bestaan meer hermetische geschriften en verzamelingen, maar het beroemdste hermetische werk is ongetwijfeld de legendarische *Tabula Smaragdina* (Smaragden Tafel) van Hermes Trismegistus, een van de meest befaamde werken over occulte kennis. Volgens de 19e-eeuwse Franse occult-

tist Eliphas Levi ‘bevat de *Tabula Smaragdina* alle magie op één bladzijde’.³ Als bron van de bekendste hermetische uitspraak ‘zo boven, zo beneden’, de sleutel tot astrologie, alchemie en andere occulte wetenschappen, heeft de *Tabula Smaragdina* een even mysterieuze geschiedenis als haar schrijver. Volgens een legende vond Sara, de vrouw van Abraham, het geschrift na de zondvloed in een grot, vastgeklemd in de handen van de dode Hermes zelf. Volgens een ander verhaal zou Apollonius van Tyana, de wijze, magiër en tijdgenoot van Jezus Christus, de schrijver ervan zijn, en volgens weer anderen zou Alexander de Grote het hebben gevonden in een verborgen gewelf onder de klauwen van de Sfinx.

Dat wat het *Corpus Hermeticum* betreft. Hoe zit het met zijn mysterieuze auteur, de driewerf-grote Hermes? Hier begeven we ons op onzeker terrein. Afhankelijk van de bron valt hier te kiezen uit tal van Hermes Trismegistussen. Eén van hen, zoals eerder vermeld, leefde vóór de zondvloed en legde na het uitvinden van de hiërogliefen zijn wijsheid daarin op een zuil vast om haar te behoeden voor vernietiging. Na de zondvloed vertaalde een andere Hermes Trismegistus deze wijsheid in het Grieks, en stelde haar in gewoon schrift te boek.⁴ Nog een andere bouwde de piramiden.⁵ Weer een andere creëerde de fantastische stad Adocentyn, waar toverkracht bezittende beeltenissen werden gebruikt om de Nijl te bedwingen en om de inwoners deugdzaam te maken, en waar een torenhoog veelkleurig baken elke dag een andere kleur rondstraalde.⁶ Eén was Adams kleinzoon en schreef zijn wijsheid op twee zuilen, een van baksteen en een van steen, wederom om haar te behoeden voor een wereldbrand. Weer een andere deed hetzelfde, deze keer in geheime kamers onder Egyptische tempels.⁷ Een andere gaf zijn wijsheid door aan Abraham (misschien via Sara), en was zo verantwoordelijk voor het ontstaan van Israël.

De Romeinse filosoof en staatsman Cicero sprak van vijf Hermessen, van wie volgens de Griekse mythe de laatste na het doden van Argus met de honderd ogen naar Egypte vluchtte en de mensen daar hun letters en hun wetten schonk. Volgens Marsilio Ficino, die zich baseerde op Sint Augustinus, leefde Hermes Trismegistus ongeveer in dezelfde tijd als Mozes en ging hij zeker vooraf aan Plato of Pythagoras, en volgens Lactantius (en in mindere mate Augustinus) kondigde hij de incarnatie van Christus aan.⁸ Sommigen meenden dat hij uit vroeger tijden dateerde dan Mozes en identiek was aan Enoch, die een goed woordje deed bij God ten gunste van de gevallen engelen die uit de hemel waren verjaagd na te hebben gestoeid met de ‘dochter van mensen’. Volgens sommigen is hij dezelfde persoon als Idris, een van de islamitische profeten, terwijl hij voor anderen Cadmus

is, de stichter van Thebe die de Grieken het alfabet bracht. Volgens de jezuïet Joachim Bouvet, die correspondeerde met de 16e-eeuwse filosoof Leibniz, was Hermes Trismegistus waarschijnlijk verantwoordelijk voor de Chinese *I Tjing, Boek der Veranderingen*, en volgens een excentrieke Duitse geleerde uit de 15e eeuw is hij de stamvader van het Duitse volk.⁹

Zoals we kunnen zien berustte Hermes' reputatie zeker op enige opmerkelijke prestaties. In algemene zin, en behalve deze verworvenheden, is Hermes Trismegistus echter de mythische schepper van de beschaving, verantwoordelijk voor geneeskunde, scheikunde, schrift, wetten, kunst, astrologie, muziek, magie, retorica, filosofie, aardrijkskunde, wiskunde en nog veel meer. Geen wonder dat de alchemist Zosimus, die wel van overdrijving hield, hem 'duizendwerf-groot' noemde. Toen Clemens van Alexandrië 42 boeken aan hem toeschreef – geen geringe prestatie voor een schrijver – deed hij de driewerf-grote in feite zeer te kort. De neoplatonische filosoof Iamblichus schreef Hermes Trismegistus twintigduizend boeken toe, terwijl deze volgens Manetho, een Egyptische geschiedschrijver en priester uit de 3e eeuw v.Chr., verantwoordelijk was voor zesendertigduizend werken. Volgens de esoterische geleerde Manly P. Hall bevatte één ervan, het legendarische *Thoth Tarot*, 'de geheime processen door middel waarvan de wedergeboorte van het mensdom tot stand moest worden gebracht'.¹⁰ Sommigen geloven dat het tarotspel dit legendarische boek is, maar anderen, zoals Eliphas Levi, onderkennen dat 'de monumenten van Egypte' de 'verstrooide bladeren' ervan zijn, waarbij 'de hoofdletters tempels zijn en de zinnen steden geïnterpungeerd met obelisk en de sfinx'.¹¹ Het wekt daarom geen verbazing dat gedurende de middeleeuwen en tot aan de late renaissance Hermes Trismegistus eenvoudig als 'de Egyptenaar' bekendstond.

Maar hoewel Hermes Trismegistus voor Ficino, Lactantius, Augustinus en vele anderen een echte persoon was, een grote wijze die het begin vormde van de 'hermetische keten' van ingewijden, reikend van zijn eigen oertijd tot Plato, ligt zijn werkelijke oorsprong in de invloed van Egyptische religie en filosofie op de Grieken die in Egypte woonden na de verovering ervan door Alexander de Grote. Toen Alexander in 331 v.Chr. aan de kust van de Middellandse Zee Alexandrië stichtte, werd het weldra het centrum van hellenistische cultuur in Egypte. Hier, in een pluralistische, multiculturele samenleving die vergelijkbaar is met de onze, ontmoetten en beïnvloedden veel verschillende godsdiensten en filosofische tradities elkaar. Joodse, Egyptische en Griekse denkbeelden – en later die van vroege christenen – vermengden zich tot vreemde nieuwe combinaties, resul-

terend in het religieuze syncretisme dat synoniem is met de stad waarin het ontstond. Een gevolg hiervan was het ontstaan van de syncretische Grieks-Egyptische god Serapis, een hellenistische versie van de Egyptische goden Osiris en Apis, wiens voornaamste tempel het Serapeum in Alexandrië was, en wiens populariteit later zelfs Rome bereikte. Een andere syncretische verbinding was het gevolg van de vereenzelviging van de Griekse god Hermes met de Egyptische god van wijsheid Thoth.

Thoth was een belangrijke godheid, onder meer verantwoordelijk voor magie en schrift, en hij was net als Hermes een psychopompus, of gids voor zielen in de onderwereld. Toen Hermes en Thoth met elkaar in aanraking kwamen in het Grieks-Egyptische Alexandrië, werd Hermes Trismegistus geboren. Niet lang daarna kwamen volgelingen van de driewerf-grote bijeen en wijdden zich aan het bevatten van zijn wijsheid en het bereiken van dezelfde kosmische verlichting die Hermes zelf had ervaren, en die zij aanduidden als *gnosis*, een plotselinge en transformerende *kennis* uit de eerste hand van de werkelijkheid. Dat was het begin van de hermetische ‘Religie van de Geest’.

Op zoek naar oude wijsheid

Zoals Frances Yates aangeeft, school achter de herontdekking van het *Corpus Hermeticum* en de ‘hermetische renaissance’ die erop volgde een van de grote ironieën van de geschiedenis. Dat was de eerder genoemde overtuiging dat Hermes Trismegistus een echte persoon was, en dat de hermetische teksten waren geschreven in een ongerept, gouden verleden, een tijd waarin mensen ‘dichter bij de goden verkeerden’¹² en het licht van het goddelijke helderder scheen. Onder de mensen in de renaissance heerste het denkbeeld dat hoe ouder wijsheid of een wijze was, hoe meer respect deze verdiende. Dat verschilt niet erg van wat veel mensen tegenwoordig vinden, zoals een blik in onverschillig welke nieuwtijdsboekwinkel, met titels als *Supernatural: Meetings With the Ancient Teachers of Mankind*, en *Wijsheid voor een moderne wereld*, suggereert.¹³ Evenals in de renaissance geldt voor velen van ons hoe ‘ouder’ hoe ‘beter’. Het denkbeeld van een eeuwige filosofie, die oertheologie waarover Gemistos Plethon sprak, werd een centraal thema in Ficino’s hermetische leer en bezielt sindsdien de esoterische filosofie. Zoals de historicus Christopher McIntosh opmerkte ‘ontwikkelde Ficino de gewoonte om te spreken in termen van een speciale wijsheid die van wijze op wijze was overgeleverd’, en deed vrijwel elke occulte denker die op hem volgde hetzelfde.¹⁴ ‘Hermetisch,’ ‘occult’ en

‘esoterisch’ zijn nu zelfs verwisselbare termen die worden gebruikt om te verwijzen naar denkbeelden en overtuigingen die met die wijsheid verbonden zijn. Toch had de mythe van Hermes tegen het begin van de 17e eeuw zware schade opgelopen. Verscheidene factoren waren er verantwoordelijk voor, maar het was de opkomst van de humanistische wetenschap die als eerste de doodsklok luidde voor Hermes. Het was bijna bij toeval dat in 1614 de hugenoot en geleerde Isaac Casaubon, verwickeld in de strijd tussen Rome en Luther die tot de Reformatie leidde en het aanzien van het christendom een nieuwe vorm gaf, zich realiseerde dat de hermetische geschriften, die zo’n enorme invloed hadden gehad op filosofen, theologen en wetenschappers, zeer waarschijnlijk vervalsingen waren – of in elk geval niet waren wat hun vele pleitbezorgers geloofden. Casaubon ontdekte dat ze niet geschreven waren – zoals velen geloofden – in nevelige vervlogen tijden, maar waren ontstaan in de late oudheid, als voortbrengsel van de filosofische smeltkroes die Alexandrië was in de jaren na Christus. Deze ontdekking, gecombineerd met een sterke antihermetische beweging binnen de Kerk en de opkomst van de moderne wetenschap – bewijs van een diepgaande verschuiving in het westerse bewustzijn – betekende de ondergang van de driewerf-grote. Van een figuur die ontzag en universeel respect inboezemde werd Hermes Trismegistus een soort schertsfiguur, werden zijn aanhangers koppige gekken en werd zijn filosofie bijgeloof.

De kracht van de hermetische visie blijft echter, zoals iedereen die het *Corpus Hermeticum* leest zal weten. Ficino en zijn tijdgenoten wisten dan misschien niet wie Hermes Trismegistus was en wanneer zijn boeken waren geschreven – hoewel sommige geleerden tegenwoordig geloven dat ze het niet zo mis hadden als men dacht – maar zoals ik hoop dat dit boek zal aantonen wisten ze wél wat zijn betekenis was.

Hermes opnieuw bekeken

Als geïnteresseerde in de hermetische traditie was ik natuurlijk bekend met de mythische Hermes Trismegistus, en ik had jaren geleden een artikel over de ‘hermetische renaissance’ geschreven voor het tijdschrift *Gnosis*.¹⁵ Maar toen ik mijn boek *Politics and the Occult* schreef, begon ik opnieuw over hem na te denken. Een deel van het boek was gewijd aan de ideeën van René Guénon en Julius Evola, twee invloedrijke schrijvers die behoren tot de traditionalisten, een school van esoterisch denken die spreekt van een ‘eeuwige filosofie’ en waarvan het werk gebaseerd is op de overtuiging

dat de mensheid een eeuwigheid geleden eens en voor altijd een oorspronkelijke goddelijke openbaring heeft ontvangen. Deze was later verloren gegaan – hoewel sporen ervan, zo geloven zij, te vinden zijn in de grote religies van de wereld – en totdat ze is herontdekt zal de moderne beschaving verstrikt blijven in materialisme en decadentie, althans volgens Guénon, Evola en hun aanhangers. Ik betwistte een groot deel van de traditionalistische visie, maar bleek toch meer te willen weten over de gestalte die het meest verbonden was met dit idee van een ‘oorspronkelijke openbaring’, en over de geschriften waarin deze openbaring werd onthuld. Dat een gestalte die enkele eeuwen lang even hoog werd aangeslagen als Mozes – misschien zelfs hoger – naar het intellectuele vuilnisvat kon worden verwezen en dat zijn werk als vervalsing kon worden beschouwd intrigeerde me, en het gaf me een vreemd gevoel wanneer ik op een beeltenis stuitte van Hermes of Mercurius die toezicht hield op een bankgebouw, en besefte dat deze naar dezelfde figuur verwees die veel alchemistische geschriften en de tegelvloer van de Kathedraal van Siena opluistert.¹⁶

Toen ik de aan Hermes Trismegistus toegeschreven geschriften en het wetenschappelijk werk dat eromheen is ontstaan begon te herlezen, raakte ik gefascineerd door de geschiedenis van het *Corpus Hermeticum*, dat meer en meer overkwam als een filosofisch avonturenverhaal. Van zijn oorsprong in ptolemeïsch Alexandrië tot zijn herontdekking in het Florence van de renaissance werd het *Corpus Hermeticum* heimelijk heen en weer vervoerd door het middeleeuwse Egypte, Turkije en Midden-Oosten. Op de vlucht voor de verwoestingen van religieuze onverdraagzaamheid en veroveringsoorlogen reisde het van Alexandrië naar de mysterieuze stad Harran, waar het het profetische boek werd van een vreemde gemeenschap van hermetici. Van Harran kwam het terecht in Bagdad, waar het in de islamitische wereld de mystieke filosofie van de soefi's inspireerde. En toen het islamitisch fundamentalisme aan de macht kwam, verliet het Bagdad om een veilige haven te vinden in een Constantinopel dat zelf spoedig in handen van de Turken zou vallen. Ik werd getroffen door het feit dat, terwijl steden vielen en rijken ineenstortten, de broze bladzijden van het *Corpus Hermeticum* miraculeus in stand bleven, als bewijs dat de geest, dat onstoffelijke mysterie, bestand is tegen de hardste klappen van de stoffelijke wereld. De hermetische zoektocht speelde zich innerlijk af, in de binnenwereld, dat was waar; maar hij bewoog zich ook over wegen in de buitenwereld. En wat Hermes Trismegistus zelf betreft, zijn spectaculaire opkomst en ondergang, van bron van oude wijsheid tot literaire mystificatie; hoe meer ik over deze merkwaardige geschiedenis nadacht, hoe meer het

me trof dat die een grote verandering symboliseerde van het westerse bewustzijn, een verandering waarover de filosoof Jean Gebser sprak in termen van verschillende ‘bewustzijnsstructuren’. En de hermetische leringen, die met de ondergang van Hermes ‘ondergronds’ gingen, ook die leken erop te wijzen dat zich nu, eeuwen later, een nieuwe verandering van bewustzijn aandiende.

Hoe meer ik deze leringen van Hermes bestudeerde, des te meer trof het me hoezeer ze resoneerden met denkbeelden die ik in enkele van mijn boeken had besproken. Dat gold in het bijzonder voor het hermetische begrip *gnosis*. Het was een eigenaardige gewaarwording de indruk te hebben dat *kennis* die anonieme zoekers eeuwen geleden nastreefden in de woestijnen van Egypte dezelfde kennis was die ikzelf op verschillende manieren nu, in postmodern Londen, op verschillende manieren had gezocht. Dit gevoel van continuïteit bracht deze onbekende zoekers tot leven, en maakte mijn eigen rol in de hermetische zoektocht *echter*. Het was een vreemd gevoel om plotseling te begrijpen dat wat ik las niet alleen maar woorden op papier waren, maar het verhaal van iemand die, vrijwel net als ik, greep probeerde te krijgen op het onbekende. Nu en dan had ik het duizelingwekkende gevoel dat tijd, ruimte en geschiedenis waren verdwenen, en dat de onbekende zoekers van Alexandrië en ikzelf in heel reële zin tijdgenoten waren.

Wat nu volgt is een verslag van mijn eigen poging om *gnosis* te begrijpen en het spoor van Hermes Trismegistus en zijn leringen in de westerse geschiedenis te volgen. In het algemeen heeft men de denkbeelden die verbonden zijn met de hermetische filosofie in het gunstigste geval een marginale plaats toegewezen in de verklaring van het westerse bewustzijn. Maar ik hoop dat de lezer zal inzien dat Hermes een hoofdrolspeler in onze geschiedenis was, en dat de hermetische zoektocht deel uitmaakt van enkele van de belangrijkste ontwikkelingen die hebben geleid tot wie we zijn. Hermes Trismegistus is echter niet alleen een gestalte uit ons verleden. Ik geloof dat hij even belangrijk is voor onze toekomst.

Zoals Frances Yates, die deuren opende naar spirituele en intellectuele paleizen die zovelen van ons hebben betreden, opmerkte, is het hermetisme een religie ‘zonder tempels of liturgie, die men alleen in de geest aanhangt’.¹⁷ Als dat zo is, heeft eenieder die geïnteresseerd is in de hermetische zoektocht niets meer dan zijn of haar geest nodig om eraan te beginnen. (Geschriften waarvan onduidelijk is, of, onder welke titel ze zijn uitgebracht, zijn gemarkeerd met een *, vert.)

I

De religie van de geest

Als er één denkbeeld is dat we moeten begrijpen om de hermetische ‘Religie van de Geest’ te kunnen bevatten is het *gnosis*. Dit is de kern van niet alleen het *Corpus Hermeticum* en andere *Hermetica*; het is ook de essentie van vrijwel alle spirituele, esoterische, mystieke en occulte literatuur en beoefening. Het is een Grieks woord dat ‘kennis’ betekent, maar het betreft een vorm van kennis die verschilt van *epistèmè*, eveneens een Grieks woord voor kennis, maar die *epistèmè* niet noodzakelijk uitsluit. Maar terwijl *epistèmè* verwijst naar het geheel van ideeën die men opdoet door redeneren en ervaring – wat we gewoonlijk bedoelen wanneer we het over kennis hebben – en waar het vakgebied epistemologie, de filosofische analyse van hoe we weten wat we weten, uit voortkomt, is *gnosis* iets anders. Dat twee plus twee vier is, dat water bestaat uit twee atomen waterstof en één atoom zuurstof, en dat de aarde om de zon cirkelt, zijn elementen van kennis die onder *epistèmè* vallen. We kunnen redetwisten over deze dingen, de vraag stellen of ze waar zijn, en zoals sommige filosofen hebben gedaan op de proppen komen met redenen waarom we ze, of wat dan ook, onmogelijk kunnen weten, maar ze zijn allemaal elementen van kennis die door redeneren en empirisch observeren zijn opgedaan. Bij wat men weet in het geval van *gnosis* is dat niet zo. Een woordenboek geeft als definitie van *gnosis* ‘intuïtieve kennis van spirituele waarheden’. Een krachtiger definitie zou kunnen zijn ‘onmiddellijk, uit de eerste hand, niet-redenerend kennen van de werkelijkheid’. In die zin is *gnosis* net zo’n onmiddellijke en directe ervaring als dorst hebben en dan koud water drinken op een hete dag. Tot wat men weet bij *gnosis* komt men niet door redenering, logica of empirische – dat wil zeggen, zintuiglijke – waarneming. Ze kan niet worden onderwezen op scholen, hoewel de *methode* om tot *gnosis* te komen beschikbaar was en nog steeds is, niet op universiteiten en hogescholen, maar in groepen die toegewijd zijn aan esoterische beoefening, zoals

de hermetische groepen die naar de hermetische gnosis streefden. Ik dien te vermelden dat ‘esoterisch’, ‘hermetisch’ en ‘occult’ vaak door elkaar heen worden gebruikt en verwijzen naar studies en methoden die buiten de dominante publicaties van orthodoxe religie, filosofie en wetenschap vallen en zich met buitenzintuiglijke waarneming bezighouden. Terwijl ‘hermetisch’ specifiek verwijst naar hermetische filosofie – hoewel het woord ook vaak erg vrij wordt gebruikt – is ‘occult’ een algemener verzamelbegrip en verwijst ‘esoterisch’ naar een ‘innerlijk’ (niet noodzakelijk geheim maar laten we zeggen minder openbaar) aspect van een religie, spirituele leer of denkrichting.

Terwijl we bij de kennis die onder *epistèmè* valt onderhevig kunnen zijn aan twijfel en onzekerheid, is dat bij gnosis niet het geval. Daar, zoals G.R.S. Mead, een belangrijke hedendaagse hermetische geleerde, opmerkte, ‘bestaat zekerheid, volledig en onuitputtelijk, hoezeer ook de twijfelende geest ... zijn toverij bedrijft’.¹ De twijfelende geest, vertelt Mead ons, kent ‘redenerend weten’, het ‘lawaai van woorden’ en ‘de schijn der dingen’. Dit, vervolgt Mead, ‘lieten de volgelingen van Hermes over aan de “Grieken”’. Voor de hermeticus ‘volstond alleen “wijsheid”’.² En die wijsheid was Egyptisch.

De ‘Grieken’ staan in dit geval voor het dialectisch redeneren binnen de platonische dialoog. Tegen de tijd dat het *Corpus Hermeticum* werd geschreven, was dit, zoals Frances Yates betoogde, tot stilstand gekomen en viel er niets nieuws meer van te verwachten. Hoewel aanvankelijk voortgestuwd door Plato’s oorspronkelijke en zoekende geest, was het verkalkt tot een soort lege oefening, een tredmolen van argumenten die tot niets leidde. Egyptische wijsheid, gnosis, was een manier om aan dit dood punt te ontsnappen en tot een uit de eerste hand begripen van de werkelijkheid te komen. Niet de werkelijkheid van de zintuigen, die veranderde, wisselvallig en onbetrouwbaar was, maar de ware, eeuwige en levende werkelijkheid die achter de schijn lag. Haar essentie was het rotsvaste inzicht dat ‘het individu fundamenteel niet verschilt van het Opperwezen’,³ een realisatie die veel vormen van mystiek gemeen hebben. Het is bijvoorbeeld het *Tat tvam asi*, ‘Gij zijt dat’, van het vedantahindoeïsme, het inzicht dat het Zelf, in zijn fundamentele vorm, identiek is aan de ultieme werkelijkheid, de grond van alle verschijnselen. In zowel vedanta als hermetisme is deze kennis, deze gnosis, een vorm van bevrijding en verlossing. Het was deze gelijkstelling van het menselijk zelf en het goddelijke, aan te treffen bij christelijke mystici als Meister Eckhart, waar de Kerk bezwaar tegen maakte, al werd Hermes Trismegistus

enige tijd als belangrijk voorloper en medereiziger van het christendom beschouwd.

Geloof noch overtuiging

Hoewel Mead opmerkt dat ‘de diepste essentie van gnosis het geloof is dat de mens de grenzen kan overschrijden van de dualiteit die hem tot mens maakt, en een bewust goddelijk wezen kan worden’, heeft gnosis eigenlijk weinig te maken met geloof of overtuiging, behalve het geloof en de overtuiging dat gnosis mogelijk is, wat hetzelfde geloof of dezelfde overtuiging is die we ten aanzien van elke vorm van kennis hebben.⁴ De gnosis zelf is noch een uiting van geloof noch een stellige overtuiging. Tijdens een interview met de BBC werd in zijn laatste jaren aan de psycholoog C.G. Jung, een van de grote gnostische denkers van de moderne tijd, gevraagd of hij in God geloofde.⁵ ‘Geloven?’ antwoordde hij. ‘Moelijk te zeggen. Het is *weten*. Ik hoef niet te geloven.’⁶ Jung had een ervaring gehad die hem van het werkelijk bestaan van God had overtuigd. Hij *geloofde* niet in God. Hij *kende* God. Jung, zou Mead zeggen, had gnosis. Ik moet erop wijzen dat Jung met ‘God’ niet de traditionele bebaarde patriarch op een troon bedoelde; ‘spirituele werkelijkheid’, hoewel abstracter, is een minder polemische bewoording, die niettemin dezelfde betekenis uitdrukt. Waar het om gaat is niet wat Jung met God bedoelde, maar het feit dat hij van overtuiging was overgegaan tot weten. Eerder in het interview verklaart Jung dat hij als wetenschapper niets kon beginnen met overtuiging. Dit was precies wat de aanhangers van de hermetische gnosis beoogden.

De inhoud van de gnosis, dat waarin de hermetici inzicht kregen, waren de ware verhoudingen tussen de mens, de kosmos en het goddelijke. Dit is wederom de kern van de meeste mystieke of esoterische leringen. We leven in onwetendheid, onbewust van de ware natuur van de werkelijkheid en van onze plaats erin. Voor veel mensen, misschien de meesten, is dit geen probleem. Ze aanvaardden het leven van dag tot dag en vragen zich niet af waarom we hier zijn en wat we geacht worden te doen nu we er zijn. Degenen die naar gnosis streven vinden dit echter onbevredigend. Ze accepteren noch de onwetendheid van velen, noch de a-gnosis – het niet-weten – van hen die beweren dat we de antwoorden op deze vragen niet kunnen weten. Deze agnostici – het woord is in 1860 bedacht door T.H. Huxley – redeneren dat gnostici niet kunnen weten wat ze willen weten, waarbij ze kennis definiëren in de zin van *epistèmè*. De kennis die de gnostici nastreven is echter niet vatbaar voor logisch redeneren – Meads

‘lawaaï van woorden’ – noch voor empirisch waarnemen, en is daarom voor agnostici geen kennis. De zoekers naar gnosis zijn het hier niet mee eens. Het is een discussie die al enige tijd gaande is en hier niet zal worden beëindigd, hoewel ik er in de loop van dit boek enig licht op hoop te werpen.

De hermetische leer vertelt ons dat de man van gnosis ‘noch veel spreekt noch aan veel zaken aandacht schenkt’, omdat ‘over God... en het Hoogste Goed niet kan worden gesproken en ze niet kunnen worden gehoord’.⁷ De onmogelijkheid om over het goddelijke te spreken is een gebruikelijk thema in de spirituele literatuur, in die van het Oosten, waar het voorkomt in de *Tao Te Tjing* – ‘De Tao waarover gesproken kan worden is niet de ware Tao’ – of die van het Westen, waar het verscheen in de ‘negatieve theologie’ van Nicolaas van Cusa, wiens filosofie diepgaand was beïnvloed door het hermetische denken. Om deze reden eindigen veel van de hermetische verhandelingen hetzij in een extatische lofzang, hetzij in een mystiek stilzwijgen. Dit is hetzelfde stilzwijgen dat volgt op luisteren naar grootse muziekstukken, die gevoelens en emoties op lijken te roepen die niet in woorden te vatten zijn. Of dit een onveranderlijk kenmerk van gnosis is, valt te betwisten, maar voordat de hermeticus aan die pregnante stilte of extatische lofzang toe is, spreken de hermetische verhandelingen wel degelijk over veel zaken.

Wanneer Trismegistus spreekt

De verhandelingen van het *Corpus Hermeticum* hebben in het algemeen de structuur van een soort conversatie of vraag-en-antwoordsessie tussen Hermes Trismegistus of een andere ingewijde en een leerling, of tussen Hermes en Nous, de Goddelijke Geest.⁸ Ze behoren tot de vroegste voorbeelden van een vorm die heel bekend zal worden in de esoterische literatuur, waarin ‘iemand die weet’ zijn kennis doorgeeft aan iemand die wil weten; Ficino’s ‘speciale, van wijze op wijze overgeleverde wijsheid’. Zoals Clement Salaman opmerkt in de inleiding tot zijn vertaling van de *Asclepius*: ‘de situatie ... is er een waarin leerlingen vol verwachting zitten te wachten om mysterieuze geheimen te horen van hun leraar, waarvan ze hopen dat die hun leven zullen transformeren.’⁹ Een recenter voorbeeld van deze vorm is P.D. Ouspensky’s verslag van zijn jaren als leerling van de Grieks-Armeense esoterische leraar G.I. Gurdjieff, *In Search of the Miraculous*, waarin Ouspensky, die wil weten, aan de voeten zit van Gurdjieff, die reeds weet.